ASPI | Afarand Scholarly Publishing Institute; Turkey
ISSN: 2538-4384; Geographical Researches. 2025;40(4):295-304 10.58209/geores.40.4.295

Anthropological Analysis of the Role of Qajar-Era Architecture in Tourism Development in Shiraz

ARTICLE INFO

Article Type
Qualitative Research

Authors
Bagheri R.[1] *MA*
Rashidvash V.[1]* *PhD*
Sharbatian Y.[2] *PhD*
Karimian H.[2] *PhD*

How to cite this article
Bagheri R, Rashidvash V, Sharbatian Y, Karimian H. Anthropological Analysis of the Role of Qajar-Era Architecture in Tourism Development in Shiraz. Geographical Researches. 2025;40(4):295-304.

[1]Department of Social Sciences, Central Tehran Campus (CT.C.), Islamic Azad University, Tehran, Iran
[2]Department of Sociology, Garmsar Campus (Ga.C.), Islamic Azad University, Garmsar, Iran

***Correspondence**
Address: Department of Anthropology, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Shahid Sohani Street, Sohanak Campus, Tehran, Iran. Postal Code: 1955847881
Phone: +98 (21) 2248164
rashidvash@yahoo.com

Article History
Received: November 3, 2025
Accepted: December 9, 2025
ePublished: December 12, 2025

ABSTRACT

Aims The purpose of this research was to explain the cultural and functional role of Qajar architecture in Shiraz in the sustainable development of cultural tourism with an anthropological approach. The study sought to bridge the gap in previous research which primarily focused on formal and technical dimensions.
Methodology The research employed a qualitative method, specifically an interpretive case study with a dominant ethnographic approach, which was conducted in 2024 in Shiraz. Data were gathered through semi-structured interviews with 15 experts and field observations of prominent Qajar buildings in Shiraz, including Narenjestan-e Ghavam, Eram Garden, Afif Abad Garden, Zinat al-Mulk House and Nasir al-Mulk Mosque. The collected data, including interview transcripts and ethnographic notes, were analyzed using thematic analysis.
Findings The thematic analysis yielded two core themes: a) Qajar architecture as a Cultural Text (symbolic reading), evidenced by visual symbolism and light (e.g., stained glass in Nasir al-Mulk Mosque), and the role of decorations in transferring narratives. b) Qajar architecture as a Functional Institution (social reading), demonstrated by the function of representing power and status and preserving privacy and social relations. These features successfully conveyed a sense of authenticity and continuity of identity to cultural tourists.
Conclusion Qajar architecture in Shiraz functions beyond a mere physical form, operating as a "cultural institution" and a "living text" that influences tourists' experiences from both semantic and functional perspectives. From a semantic standpoint, the symbolic interpretation of decorative elements and the interplay of light and color establish a profound connection between national identity and the visitors' lived experiences. From a functional perspective, spatial organization and the delineation of domains reflect the social structure and cultural values of the period.

Keywords Qajar Architecture; Cultural Tourism; Anthropology; Shiraz

CITATION LINKS

[Aghajan *et al.*, 2014] Investigating the role of cultural marketing in the development ...; [Amirzadeh Dana & Armaghan, 2023] Representation of urban space and architecture in ...; [Avaznejad & Sheibani, 2021] Study of color in the architecture of Nasir ...; [Cheng & Chen, 2022] The effect of tourism experience on tourists' environmentally responsible behavior at cultural heritage sites ...; [Cooper *et al.*, 2001] Tourism: Principles ...; [Danesh & Khazaei, 2020] The symbolism of green color in Iranian-Islamic ...; [Etesam & Mirmiran, 2009] Contemporary Iranian architecture: 75 years of experience in public ...; [Geertz, 2014] The interpretation of cultures ...; [Ghobadian, 2021] Iranian contemporary architecture: Stylistics and ...; [Goodarzi & Shirazbakht, 2020] Evaluation and comparison of the Tourism status of Eram, Jahan Nama, and Afif Abad gardens in ...; [Grigor, 2016] Persian architectural revivals in the British ...; [Karimi *et al.*, 2022] The role of advertising through modern visual media in the development of ...; [Kiyanmehr *et al.*, 2024] An analysis of social factors influencing on the formation of tiling ...; [Kutsal, 2013] The effects of the changing of urban identity ...; [Malinowski, 1944] A scientific theory of culture and ...; [Momeni & Naseri, 2016] Surveying the tools and methods of creating privacy in the Zinat-ol Mulk traditional house in shiraz ...; [Najjarnejad Mashhadi *et al.*, 2020] Understanding the nature of maintenant patterns in Iranian native architecture (by adapting the concept of ...; [PanjehBashi & Doulab, 2018] Study of the features and structure of the embellishments of facades in tiled ...; [Peirano, 1998] When anthropology is at home: The different contexts of ...; [Pirnia & Memarian, 2023] Acquaintance with the Islamic ...; [Psarra, 2009] Architecture and narrative: The formation of space and ...; [Ramyar, 2020] Learning from tradition: The role of environment perception layers in space making-the case ...; [Rashidvash & Yousef Nejad, 2021] Interpretation of culture from the viewpoint of Clifford Geertz with emphasis ...; [Riyazi, 2023] Qajar ...; [Saraei & Shamshiri, 2013] Tourism situation study in the city of Shiraz towards sustainable development using ...; [Seamon, 2000] Phenomenology, place, environment, and ...; [Shafiei & Fakhr, 2019] Performance evaluation of hotels affiliated to Shiraz municipality in order to ...; [Shirazi & Mousavilar, 2017] Retrieval of identity layers in Qajar Era ...; [Taslimi, 2010] Thought and aesthetics in ancient Iran and ...; [Zarei & Shirvani Dashtak , 2022] Characteristics of mirror work in the houses of Qajar period in Shiraz City (in terms of implementation techniques and ...;

Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

بررسی مردم‌شناختی نقش معماری قاجاری در توسعه گردشگری شهر شیراز

رویا باقری MA
گروه علوم اجتماعی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
وحید رشیدوش* PhD
گروه علوم اجتماعی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
یعقوب شربتیان PhD
گروه جامعه‌شناسی، واحد گرمسار، دانشگاه آزاد اسلامی، گرمسار، ایران
حبیب‌اله کریمیان PhD
گروه جامعه‌شناسی، واحد گرمسار، دانشگاه آزاد اسلامی، گرمسار، ایران

چکیده
اهداف: هدف از این پژوهش، تبیین نقش فرهنگی و کارکردی معماری قاجاری شیراز در توسعه گردشگری فرهنگی پایدار با رویکرد مردم‌شناختی بود. این مطالعه به دنبال پرکردن شکاف دانشی ناشی از تمرکز مطالعات پیشین بر ابعاد شکلی و فنّی بود و به طور همزمان دو رویکرد معناشناختی و کارکردگرایانه را بررسی کرد.
روش‌شناسی: ر پژوهش حاضر کیفی و از نوع مطالعه موردی تفسیری با رویکرد غالب مردم‌نگارانه بود که در سال ۱۴۰۳ در شهر شیراز انجام شد. این رویکرد به درک عمیق‌تر معناها و کارکردهای نهفته در فضاهای معماری قاجاری شیراز کمک کرد. داده‌ها از طریق مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با ۱۵ نفر از خبرگان و متخصصان (کارشناسان میراث فرهنگی، معماران سنتی و راهنمایان گردشگری) و مشاهدات میدانی در ابنیه شاخص قاجاری شیراز مانند نارنجستان قوام، باغ عفیف آباد، باغ ارم، خانه زینت‌الملک و مسجد نصیرالملک جمع‌آوری و با استفاده از تحلیل مضمون مورد بررسی قرار گرفت.
یافته‌ها: تحلیل مضمون داده‌ها منجر به استخراج دو مضمون کانونی شد: الف) معماری قاجاری به مثابه متن فرهنگی (خوانش نمادین)، که شامل نمادگرایی بصری و نور و نقش تزیینات در انتقال داستان‌ها بود. ب) معماری قاجاری به مثابه نهاد کارکردی (خوانش اجتماعی)، که شامل کارکرد بازنمایی قدرت و منزلت و حفظ حریم و روابط اجتماعی بود. این ویژگی‌ها به طور موفقیت‌آمیزی حس اصالت و پیوستگی هویتی را به گردشگران فرهنگی منتقل کرد.
نتیجه‌گیری: معماری قاجاری شیراز به‌عنوان یک نهاد فرهنگی و متن زنده، از طریق معناهای نمادین و سازمان‌دهی فضایی، تجربه گردشگران را شکل می‌دهد و بازتاب‌دهنده هویت ملی، ساختار اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی دوره خود است.

کلیدواژگان: معماری قاجاری، گردشگری فرهنگی، مردم‌شناسی، شیراز

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۸
*نویسنده مسئول: rashidvash@yahoo.com

مقدمه
معماری سنتی، به‌ویژه در دوره قاجاریه، از منظر تفسیری فراتر از یک ساختار صرفاً کالبدی عمل می‌کند و به عنوان مکان و نظامی فرهنگی-نمادین، تجربیات زیسته و معانی انسانی را در خود شکل می‌دهد [Seamon, 2000]. نظریه‌پردازان مکان و پدیدارشناسی بر این نکته تاکید دارند که فضا و معماری بستر اصلی وقوع کنش‌های فرهنگی است و نمی‌توان آن را جدای از انسان و نظام معنایی او تحلیل کرد. بنابراین، ابنیه و فضاهای شهری صرفاً مصنوعات مهندسی نیستند، بلکه به تعبیر مردم‌شناسی تفسیری، «متون فرهنگی» محسوب می‌شوند که ارزش‌ها، جهان‌بینی، ساختارهای اجتماعی و هویت یک جامعه را در خود رمزگذاری کرده‌اند [Rashidvash & Yousef Nejad, 2021]. پس می‌توان گفت، رویکرد مردم‌شناختی در تحلیل معماری، تلاشی برای خوانش عمیق این متون و درک معانی بومی نهفته در فضا است. از سوی دیگر، با گسترش مفهوم جهانگردی در دهه‌های اخیر، تمرکز از گردشگری توده‌ای به سمت رویکردهای تخصصی‌تر نظیر گردشگری فرهنگی معطوف شده است. این تحول، در پاسخ به افزایش سطح آگاهی و جست‌وجوی گردشگران برای تجربه اصیل و عمیق از میراث ملموس و ناملموس یک منطقه شکل گرفته است. اصول و مبانی جهانگردی براساس تعریف *کوپر* و همکارانش بر تعامل فرهنگ و اقتصاد محلی تاکید دارد [Cooper *et al.*, 2001]. پایداری در گردشگری فرهنگی زمانی محقق می‌شود که میراث فرهنگی نه‌تنها از آسیب فیزیکی حفاظت شود، بلکه به‌درستی تفسیر و معرفی گردد تا بتواند حس اصالت و پیوستگی هویتی را به گردشگران منتقل نماید. این رویکرد نیازمند استفاده از روش‌های کیفی نظیر مردم‌نگاری برای درک معنای مکان از دیدگاه بومیان و متخصصان است. شهر شیراز، به دلیل دارابودن میراث غنی از ابنیه قاجاری نظیر نارنجستان قوام و مسجد نصیرالملک، به یک بستر پژوهشی و مقصدی منحصربه‌فرد برای مطالعات مردم‌شناختی گردشگری فرهنگی تبدیل شده است. گردشگری فرهنگی که بر تجربه اصیل میراث یک منطقه متمرکز است، بر اهمیت کلانشهرهایی نظیر شیراز که به عنوان یکی از غنی‌ترین مراکز تاریخی-فرهنگی کشور شناخته می‌شود، برای توسعه پایدار خود تاکید دارد [Saraei & Shamshiri, 2013]. از دیدگاه زیبایی‌شناختی، درک این معماری باید با توجه به مبانی فکری و زیبایی‌شناسی ایران و جهان اسلام صورت گیرد [Taslimi, 2010]. معماری قاجاری از منظر تاریخی و فرهنگی، دارای اهمیت زیادی است. این دوره، به عنوان دوران انتقال و مواجهه با مدرنیته و غرب شناخته می‌شود، جایی که تلاش برای احیای هویت ملّی در برابر نفوذ فرهنگی، به شکلی آگاهانه در عناصر معماری نمود یافته است. به طور خاص، استفاده از موتیف‌های باستانی مانند نقوش تخت جمشید در کنار تزیینات اسلامی و الگوهای اروپایی، یک بیانیه فضایی در راستای تعریف هویت متکثر ملّی در آن برهه از تاریخ است [Shirazi & Mousavilar, 2017]. تحلیل این معماری به مثابه یک ساختار نمادین، با توجه به اصول حکمت و فضای معماری ایران، لایه‌های معنوی نهفته در نور و تزیینات را آشکار می‌سازد [Etesam & Mirmiran, 2009]، در بررسی معماری معاصر، بر تجربه عمیق فضاهای عمومی تاکید می‌کند که این رویکرد، در معماری قاجاری نیز نمود می‌یابد. همچنین، این معماری براساس اصول ماندگار معماری سنتی ایران شکل گرفته است [Pirnia & Memarian, 2023]، درون‌گرایی را در معماری قاجاری تبیین می‌کند که در این سبک معماری به‌ویژه در تفکیک فضاهای اندرونی و بیرونی به صورت کامل تجلی یافته‌اند و ساختار خانواده و اعتقادات سنتی را حفظ کرده‌اند. در این راستا، معماری قاجاری

شیراز به عنوان یک «متن» قابل خوانش، ظرفیت بالایی در شکل‌دهی به تجربه فرهنگی و ایجاد پیوند میان بازدیدکنندگان و هویت محلی دارد. بر این اساس، مساله اصلی پژوهش، تبیین دقیق سازوکار فرهنگی و کارکردی معماری این دوره در توسعه پایدار گردشگری است. بنابراین، مروری بر ادبیات موضوع نشان داد که پژوهش‌های پیشین در خصوص معماری قاجاری، اغلب بر ابعاد شکلی، فنّی و توصیف تاریخی بناها تمرکز یافته‌اند [PanjehBashi & Doulab, 2018]. با این وجود، پژوهش‌هایی نیز به طور خاص به نقش هویت ملی بازآفرینی‌شده در معماری قاجار اشاره کرده‌اند [Grigor, 2016]. همچنین، تلاش‌هایی برای ارایه رویکردهای جدید در تحلیل معماری صورت گرفته که نشان‌دهنده اهمیت نقش کیفی و جنسیتی فضا در درک میراث قاجاری، به‌ویژه از طریق خاطرات زنان است [Amirzadeh Dana & Armaghan, 2023]. بنابراین معماری قاجاری شیراز از یک سو، بازتاب‌دهنده اصول زیباشناختی عمیق ایران بود (مانند تجلی نور در مسجد نصیرالملک)، و از سوی دیگر، تنظیم‌کننده روابط اجتماعی و ساختار طبقاتی بود. تفکیک اندرونی و بیرونی، به‌وضوح کارکرد حفظ حریم و منزلت را به نمایش می‌گذاشت. هرچند مطالعاتی به صورت مجزا به نقش بناهای تاریخی در جذب گردشگر فرهنگی پرداخته‌اند، اما یکپارچه‌سازی دو رویکرد کلیدی معناشناختی (تفسیر نمادها) و کارکردگرایانه (نقش اجتماعی فضا) به طور همزمان در بستر معماری قاجاری شیراز با هدف ارتقای تجربه گردشگران و توسعه پایدار، شکاف اصلی پژوهش را تشکیل می‌دهد. هرچند مطالعات فوق به صورت مجزا به یک یا چند جنبه از موضوع پرداخته بودند. اما یکپارچه‌سازی و تحلیل همزمان دو رویکرد کلیدی زیر در بستر معماری قاجاری شیراز، شکاف اصلی پژوهش را تشکیل می‌داد. اول رویکرد معناشناختی تفسیری (معماری به مثابه متن فرهنگی) که همان تحلیل نمادها، نور و تزیینات به عنوان متون حامل معنا بود. دوم رویکرد کارکردگرایانه (معماری به مثابه نهاد کارکردی) که همان نقش اجتماعی فضا، تفکیک طبقاتی و حریم بود. توجه به این دو رویکرد از آنجا ناشی می‌شود که معماری قاجاری، به مثابه یک نهاد، هم حامل معانی درونی و فرهنگی بود و هم تنظیم‌کننده روابط بیرونی و ساختار اجتماعی و کارکردی بوده است و با تحلیل یکپارچه از هر دو جنبه است که می‌توان معماری را به عنوان یک راوی فرهنگی کامل درک کرده و محتوایی اصیل و عمیق برای ارتقای تجربه گردشگران فرهنگی و توسعه پایدار فراهم نمود. در نتیجه، این پژوهش با استفاده از رویکرد مردم‌شناختی، به دنبال پاسخ‌گویی به این خلا دانشی بود. بر همین اساس، این پژوهش با هدف تبیین نقش فرهنگی و کارکردی معماری قاجاری شیراز در توسعه گردشگری فرهنگی پایدار با رویکرد مردم‌شناختی انجام شد.

روش‌شناسی

این مطالعه کیفی و از نوع مطالعه موردی تفسیری با رویکرد غالب مردم‌نگارانه بود که در طول فصول بهار و پاییز سال ۱۴۰۳ و در شهر شیراز انجام گرفت. این رویکرد به پژوهشگران اجازه داد تا معناها، کارکردها و روابط اجتماعی نهفته در فضاهای معماری قاجاری را از دیدگاه مشارکت‌کنندگان و کاربران آن فضاها به شکلی عمیق و بومی درک کنند.

زمان و مکان انجام پژوهش

میدان پژوهش، ابنیه و محوطه‌های تاریخی متعلق به دوران قاجاریه در شهر شیراز (استان فارس) بود. مکان‌های مورد مطالعه شامل نارنجستان قوام، خانه زینت‌الملک، باغ عفیف آباد، باغ ارم و مسجد نصیرالملک بودند و براساس روش نمونه‌گیری هدفمند از نوع نمونه‌گیری شاخص انجام گرفت. این بناها به دلیل دارابودن بیشترین غنای نمادین و کارکردی و همچنین فعال‌بودن در چرخه گردشگری فرهنگی شیراز، به عنوان بهترین نمونه‌ها برای مطالعه عمیق کیفی انتخاب شدند. فرآیند جمع‌آوری داده‌ها از طریق مشاهده میدانی و مصاحبه‌ها در طول فصول بهار و پاییز سال ۱۴۰۳ انجام گرفت.

جدول ۱) ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و تخصصی خبرگان و متخصصان مصاحبه‌شونده

کد مصاحبه‌شونده	سابقه کار	بازه سنی	جنسیت	مکان و نوع فعالیت	تخصص
A1	۵	۳۰-۲۵	آقا	باغ عفیف آباد	راهنمای گردشگری (تخصصی)
A2	۵	۳۵-۳۰	خانم	نارنجستان قوام	فعال صنایع دستی
A3	۱۰	۴۰-۳۵	خانم	نارنجستان قوام	کارشناس فرش و صنایع دستی
A4	۵	۲۵-۲۰	خانم	باغ ارم	طراح لباس
A5	۵	۳۰-۲۵	خانم	باغ ارم	فعال صنایع دستی
A6	۳	۳۰-۲۵	خانم	نارنجستان قوام	عکاس
A7	۱۵	۳۵-۴۰	آقا	نارنجستان قوام	هنرمند و نوازنده
A8	۸	۳۵-۳۰	خانم	خانه زینت‌الملک	راهنمای گردشگری
A9	۱۰	۴۵-۴۰	آقا	مصاحبه با متخصص (دیدگاه کلان)	استاد دانشگاه
A10	۱۲	۴۵-۴۰	آقا	مسجد نصیرالملک	متخصص مرمت بناهای تاریخی
A11	۱۵	۵۰-۴۵	آقا	مصاحبه با متخصص (دیدگاه کلان)	کارشناس معماری سنتی
A12	۱۸	۵۰-۴۵	آقا	باغ عفیف آباد	مدیریت باغ
A13	۱۵	۴۵-۴۰	آقا	مصاحبه با متخصص (دیدگاه کلان)	کارشناس سازمان میراث فرهنگی
A14	۷	۳۵-۳۰	خانم	خانه زینت‌الملک	طراح صنایع دستی
	۶	۴۰-۳۵	خانم	مصاحبه با متخصص (دیدگاه کلان)	استاد دانشگاه

جمعیت و نمونه آماری

جمعیت آماری مورد مطالعه شامل خبرگان و متخصصان حوزه‌های مرتبط با موضوع پژوهش بود. این خبرگان شامل سه گروه اصلی بودند: کارشناسان میراث فرهنگی و مرمت ابنیه تاریخی، معماران متخصص در معماری سنتی ایران، راهنمایان گردشگری فرهنگی که به صورت مستقیم با ابنیه قاجاری شیراز سروکار داشتند. برای انتخاب مشارکت‌کنندگان از روش نمونه‌گیری هدفمند از نوع قضاوتی استفاده شد تا افرادی که بیشترین دانش و تجربه عملی در مورد نقش فرهنگی و اجتماعی معماری قاجار داشتند، انتخاب شوند. تعداد نهایی نمونه‌ها در این مطالعه، پس از انجام ۱۵ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته، با دستیابی به معیار اشباع نظری تعیین گردید؛ به این معنا که در مصاحبه‌های پایانی، داده‌ها یا مضامین جدیدی استخراج نشدند. لازم به ذکر است که در این پژوهش کیفی، گروه‌بندی خاصی از نمونه‌ها مد نظر نبود، بلکه تنوع تخصص و دیدگاه آنها در نظر گرفته شد (جدول ۱).

ابزارهای جمع‌آوری داده‌ها

جمع‌آوری داده‌ها با استفاده از سه ابزار اصلی انجام شد: مصاحبه نیمه‌ساختاریافته، مشاهده بناهای قاجاری و تحلیل اسنادی.

روش‌ها و آزمون‌های آماری مورد استفاده

در این پژوهش کیفی، از روش تحلیل مضمون برای تحلیل داده‌های مصاحبه‌ها و یادداشت‌های میدانی استفاده شد. مراحل تحلیل مضمون شامل کدگذاری باز (استخراج کدهای اولیه)، کدگذاری محوری (ایجاد مفاهیم) و کدگذاری انتخابی بود.

یافته‌ها

فرآیند تحلیل مضمون و طبقه‌بندی کدها

گزارش‌دهی یافته‌های این پژوهش کیفی، از طریق روش تحلیل مضمون و با هدف شفاف‌سازی مسیر دستیابی به نتایج نهایی صورت پذیرفت. تحلیل داده به صورت سلسله‌مراتبی و طی سه مرحله اصلی انجام شد. این فرآیند، از داده‌های خام (مصاحبه‌ها) آغاز شده و تا رسیدن به مضامین کانونی ادامه یافت.

مرحله کدگذاری باز: در این مرحله، با بررسی دقیق متن ۱۵ مصاحبه عمیق انجام‌شده، حدود ۱۵۰ کد اولیه (عبارات و مفاهیم استخراج‌شده از پاسخ‌های ۱۵ خبره استخراج گردید. این کدها، اولین عبارات معنادار بودند که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم، به معماری قاجاری و نقش آن در جذب گردشگر اشاره داشتند.

کدگذاری محوری: کدهای اولیه، براساس شباهت‌های مفهومی و ارتباط معنایی، گروه‌بندی و دسته‌بندی شدند. این فرآیند سازمان‌دهی، به شکل‌گیری ۱۵ مفهوم ثانویه (زیرمضمون) منجر شد.

کدگذاری انتخابی: در مرحله پایانی، این ۱۵ زیرمضمون در دو درون‌مایه کانونی پژوهش، یعنی «معماری قاجاری به مثابه متن فرهنگی» و «معماری قاجاری به مثابه نهاد کارکردی» سازمان‌دهی شدند.

الف) درون‌مایه کانونی اول: معماری قاجاری به مثابه متن فرهنگی: این درون‌مایه بناهای قاجاری در انتقال معانی عمیق، هویتی، نمادین و زیبایی‌شناختی تمرکز داشت و از ترکیب مفهومی ۹ زیرمضمون استخراج شد که در ادامه تشریح گردید (جدول ۲).

جدول ۲) تحلیل مضمون کدهای استخراج‌شده از مصاحبه‌ها

کدهای اولیه	کدهای ثانویه (زیرمضمون)	مضمون
ستون‌ها و سرستونها، الهام‌گرفتن از تخت جمشید و کاخ آپادانا، گچبری‌ها، الهام از دوره هخامنشی و دوره ساسانی	الهام از هویت باستانی و اساطیری	**معماری قاجاری به مثابه متن فرهنگی**
شیشه رنگی، رنگ صورتی، شبستان مسجد، فضایی رویایی، فضایی تماشایی، کاشی‌کاری‌های هفت رنگ	نمادگرایی نور و رنگ در ابنیه مذهبی	
سقف، تالار اصلی، نقاشی غیرتکراری، استفاده از طرح‌های گل و مرغ و اماکن اروپایی و آسیایی، نقاشی های بداهه	روایت‌گری و داستان‌سرایی تزیینات	
دیزاین داخلی، ذوق و سلیقه ایرانی، سلیقه اروپایی، مبلمان فرانسوی، فرش ایرانی، اصیل‌بودن، گچبری اروپایی	تلفیق فرهنگی و سبک‌های معماری	
روانشناسی رنگ، اتاق‌های بازی، رنگ آبی، آرامش‌بخشی، ایجاد تمرکز، فضایی رویایی و تماشایی	زیبایی‌شناسی حسی و روان‌شناختی	
هدف‌داشتن، مرمت، بازسازی، حفظ اصالت بنا، انتقال مفاهیم پنهان	اصالت، حافظه جمعی و حس مکان	
تجربه‌کردن، مراقبه‌کردن، متفاوت بودن، وجود وجوه پنهانی	تبیین مفاهیم عمیق و معنوی	
عمارت، سادگی در عین داشتن شکوه، تجمل، ایوان‌های بلند، ستون‌ها، ، تزیینات ظریف	جلوه شکوه و تجمل ظاهری	
عرضه گبه و گلیم قشقایی و سنگ فیروزه، تعلق، جذابیت	ارتباط با هنرها و صنایع دستی محلی	
اتاق‌های تو در تو، پنجدری، سه‌دری، بناها، حالت اداری‌داشتن، تشریفاتی‌بودن، سکونت‌گاه، خصوصی	سازمان‌دهی فضایی و تفکیک حریم	**معماری قاجاری به مثابه نهاد کارکردی**
شیشه‌های دوجداره، جلوگیری از ورود سرما و ورود حشرات، اضافه‌کردن حوض، خنکی، به‌جاماندن شومینه، ارتباط با دوره قاجار	کارکرد اقلیمی و زیست‌محیطی	
عمارت قاجاری، دارالحکومه، خاندان قوام، نفوذ و قدرت،	نقش‌آفرینی سیاسی و مدیریتی	
تغییر کاربری، باشگاه ارتش، موزه نظامی، تغییر خانه‌های سنتی، دوره قاجاری، اقامتگاه‌های گردشگری	تغییر کاربری و توسعه گردشگری	
زیرگذر، راه زیرزمینی، وجود راه مخفی، ارتباط بین دو ساختمان، نارنجستان قوام و خانه زینت‌الملک، آیفون تصویری، باغ عفیف آباد، پنجره، دید به درب ورودی	امنیت و دسترسی‌های پنهان	
سنگ فیروزه، گردشگران خارجی، جذابیت زیادی‌داشتن، علاقه‌مندی گردشگران، فرش‌های دستبافت قدیمی فارس، مرمت، استفاده از مطالعات امکان‌سنجی، توجیه‌پذیری اقتصادی‌داشتن	کارکرد اقتصادی و جذب گردشگر	

زیرمضمون ۱: الهام از هویت باستانی و اساطیری

این زیرمضمون، تلاش آگاهانه یا ناخودآگاه معماران قاجاری را برای ریشه‌یابی و تلفیق مفاهیم باستانی (پیش از اسلام) در ساختارهای پس از اسلام نشان می‌دهد که به تقویت هویت ملی کمک می‌کرد. این رویکرد به‌ویژه در تزیینات باغ عفیف آباد مشهود است.

«سرستون‌ها شبیه به ستون‌های تخت جمشید و آپادانا است و گچ‌بری‌ها از دو دوره هخامنشی و ساسانی الهام گرفته‌اند و تلفیقی از دیزاین ایرانی و اروپایی به کار رفته است» (مصاحبه‌شونده A12، مدیریت باغ).

زیرمضمون ۲: نمادگرایی نور و رنگ در ابنیه مذهبی

تجلی نور و استفاده استادانه از نور، به‌ویژه در مسجد نصیرالملک، به عنوان یک کد فرهنگی قوی استخراج شد که فراتر از کارکرد صرفاً زیبایی‌شناختی، به القای مفاهیم معنوی و الوهیت می‌پرداخت.

«شیشه‌های رنگی مسجد، به خصوص رنگ صورتی در داخل شبستان مسجد فضایی رویایی و تماشایی ایجاد می‌کرد و این زیبایی‌ها به صورت روزمره تغییر می‌کرد» (A10، متخصص مرمت بناهای تاریخی).

زیرمضمون ۳: روایت‌گری و داستان‌سرایی تزیینات

تزیینات بناهای قاجاری، مانند عمارت باغ عفیف آباد، علاوه بر اینکه عامل منتقل‌کردن زیبایی هنر معماری و نقاشی بودند به عنوان رسانه‌ای بصری برای انتقال داستان‌ها، مفاهیم ادبی یا رویدادهای تاریخی عمل می‌کردند.

«سقف تالار اصلی دو هزار و پانصد نقاشی غیرتکراری دارد که در آن از طرح‌های اماکن اروپایی و آسیایی بود و نقاشی‌ها به صورت بداهه کشیده شده‌اند» (مصاحبه‌شونده A1، راهنمای گردشگری تخصصی).

زیرمضمون ۴: تلفیق فرهنگی و سبک‌های معماری

دوره قاجار، عصر مواجهه با مدرنیته و سبک‌های غربی بود و این تلفیق سبک‌ها خود را در استفاده انتخابی و تلفیقی از الگوهای اروپایی در کنار سنت‌های ایرانی نشان داد.

«دیزاین عمارت تلفیقی از دیزاین ایرانی و اروپایی است. مبلمان‌های فرانسوی و فرش‌های اصیل ایرانی در کنار هم قرار گرفته‌اند» (مصاحبه‌شونده A1، راهنمای گردشگری تخصصی).

زیرمضمون ۵: زیبایی‌شناسی حسی و روان‌شناختی

درک زیبایی‌شناسی در این معماری، شامل تاثیرات روان‌شناختی رنگ‌ها و تجربیات حسی فراتر از دیدن بود.

«استفاده از روان‌شناسی رنگ در اتاق‌های بازی رنگ آبی آرامش‌بخش برای تمرکز و رنگ‌های دیگر برای انرژی‌دهی به کار رفته است.» (مصاحبه‌شونده A1، راهنمای گردشگری تخصصی).

زیرمضمون ۶: اصالت، حافظه جمعی و حس مکان

ارزش نهایی بنا در گرو حفظ اصالت و توانایی آن در برانگیختن حس مکان و پیوستگی هویتی برای بازدیدکنندگان است.

«هدف از مرمت حفظ و بازسازی اصالت بنا باشد و همچنین انتقال مفاهیم پنهان در این بناهای تاریخی به نسل‌های آینده» (مصاحبه‌شونده A10، متخصص مرمت بناهای تاریخی).

زیرمضمون ۷: جلوه شکوه و تجمل ظاهری

برخی از بناهای قاجاری (مانند نارنجستان قوام) با استفاده از ایوان‌های بلند و تزیینات سنگین، بر جنبه نمایش قدرت و تجمل ظاهری تاکید داشتند.

«نارنجستان قوام در کنار سادگی دارای شکوه و تجمل هم هست. با ایوان‌های بلند و ستون‌های بلند و تزیینات ظریف» (مصاحبه‌شونده A2، فعال صنایع دستی).

زیرمضمون ۸: تبیین مفاهیم عمیق و معنوی

خبرگان بر این باورند که لایه‌های عمیق‌تری از مفاهیم زیستی و معنوی وجود دارند که تاکنون در روایت‌های گردشگری مغفول مانده‌اند.

«حال نشستن در نارنجستان قوام با حال نشستن در خانه زینت‌الملک چه تفاوتی داشته اینها رو ما هیچ وقت لمسش نکردیم. خیلی هنر داشته باشیم روایتش رو بشنویم ولی حال [تجربه زیسته] رو شما نمی‌توانی درک بکنی، وجوه پنهانی است که ما تا به امروز بهش نپرداختیم» (مصاحبه‌شونده A9، استاد دانشگاه).

زیرمضمون ۹: ارتباط با هنرها و صنایع دستی محلی

بناهای قاجاری فعال در گردشگری (مانند نارنجستان قوام، باغ ارم) به بستری برای نمایش و تداوم صنایع دستی محلی تبدیل شده بودند.

«عرضه گبه و گلیم قشقایی که اصالتاً متعلق به استان فارس بود، و همچنین سنگ فیروزه به‌ویژه برای گردشگران خارجی جذابیت زیادی داشت» (مصاحبه‌شونده A5، فروشنده صنایع دستی).

ب) درون‌مایه کانونی دوم: معماری قاجاری به مثابه نهاد کارکردی (۶ زیر مضمون)

این درون‌مایه، بر نقش ساختاری، اجتماعی، اقتصادی و مدیریتی بناها متمرکز بود و از ترکیب مفهومی ۶ زیرمضمون استخراج شد (جدول ۲).

زیرمضمون ۱۰: سازمان‌دهی فضایی و تفکیک حریم

معماری قاجاری، به خصوص در خانه‌های مسکونی، از طریق تفکیک فضایی، ساختار خانواده و حریم خصوصی را حفظ می‌کرد.

«نارنجستان قوام بیشتر به عنوان فضایی اداری و رسمی و خانه زینت‌الملک سکونتگاه خصوصی بوده است. فضاهای آن تو در تو بوده است (پنج‌دری، سه‌دری)» (مصاحبه‌شونده A12، کارشناس فرش و صنایع دستی).

زیرمضمون ۱۱: کارکرد اقلیمی و زیست‌محیطی

ساختار معماری، پاسخ‌گوی نیازهای اقلیمی منطقه بوده و با استفاده از عناصر سنتی، شرایط آسایش را فراهم می‌کرد.

«حوض به آن اضافه کردند چون باعث خنکی عمارت شود. همچنین وجود شومینه به جا مانده از دوره قاجار و دریچه‌های ارسی که از ورود حشرات جلوگیری می‌کردند، کارکرد اقلیمی را نشان می‌دهد» (مصاحبه‌شونده A13، کارشناس میراث فرهنگی).

زیرمضمون ۱۲: امنیت و دسترسی‌های پنهان

مسایل امنیتی و مدیریتی در طراحی برخی از بناها، به ایجاد فضاهای مخفی و کنترلی منجر شده بود.

«زیرگذر زیرزمینی به عنوان یک راه مخفی برای ارتباط بین این دو ساختمان (نارنجستان و زینت‌الملک) مورد استفاده قرار می‌گرفته است و همچنین تعبیه "دریچه مراقبت کاخ" برای رصد درب ورودی.» (مصاحبه‌شونده A8، راهنمای گردشگری، مصاحبه‌شونده A1، راهنمای گردشگری تخصصی).

زیرمضمون ۱۳: نقش‌آفرینی سیاسی و مدیریتی

برخی از عمارت‌ها نقش مرکزی در مدیریت سیاسی و اجتماعی منطقه ایفا می‌کردند.

«عمارتش در دوره قاجار به عنوان دارالحکومه و منزل استفاده می‌شد. خاندان قوام به عنوان افراد تاثیرگذار در آن دوره عمل می‌کردند» (مصاحبه‌شونده A14، طراح صنایع دستی).

زیرمضمون ۱۴: تبدیل کاربری و توسعه گردشگری

بناهای قاجاری از طریق مرمت و تغییر کاربری، به سرمایه‌های فرهنگی برای توسعه گردشگری تبدیل شده بودند.

«خانه‌های سنتی که تحت مرمت قرار می‌گیرند، به‌ویژه برای گردشگران خارجی بسیار جذاب هستند و می‌توانند به عنوان جاذبه‌های مهم گردشگری مورد توجه قرار گیرند» (مصاحبه‌شونده A15، استاد دانشگاه).

زیرمضمون ۱۵: کارکرد اقتصادی و جذب گردشگر

مرمت و نگهداری بناها، نه‌تنها یک اقدام فرهنگی بلکه یک سرمایه‌گذاری اقتصادی بود که به توسعه پایدار منطقه کمک می‌کرد.

«مرمت‌ها با استفاده از مطالعات امکان‌سنجی و توجیه‌پذیری اقتصادی توسط متخصصین صورت می‌گیرد. این امر، اهمیت ارتباط مستمر با صنعت گردشگری را برجسته می‌کند» (مصاحبه‌شونده A9، استاد دانشگاه).

بحث

هدف از انجام این پژوهش، تبیین نقش فرهنگی و کارکردی معماری قاجاری شیراز در توسعه گردشگری فرهنگی پایدار با رویکرد مردم‌شناختی بود.

یافته‌های این مطالعه نشان داد که معماری قاجاری شیراز را می‌توان به طور همزمان از دو منظر متن فرهنگی و نهاد کارکردی تحلیل کرد، که این دو بُعد، پایه اصلی تجربه گردشگر فرهنگی هستند.

یافته‌های پژوهش در خصوص نمادگرایی بصری و تزیینات، کاملاً با رویکرد تفسیری کلیفورد گیرتز همسو بود. گیرتز معتقد است که فرهنگ، نظامی از نمادهاست و معماری قاجاری نیز به عنوان یک «متن» قابل خوانش، حامل معناهای عمیق است [Geertz, 2014]. تفسیر معنایی فضاهایی مانند خانه قاجاری، دیدگاه مردم‌شناختی جدیدی به معنای «خانه» در بافت فرهنگی ارایه می‌دهد که با رویکردهای تحول یافته در این رشته مبنی بر تفسیر زمینه‌های مختلف «خانه» همخوانی دارد [Peirano, 1998]. تحلیل تزیینات این دوره نشان داده است که کاشی‌کاری‌های قاجاری، فراتر از یک هنر صرف، یک نظام ارتباطی پیچیده برای انتقال معانی بوده‌اند [Riyazi, 2023]. در این راستا، نقش تزیینات در انتقال داستان‌ها، از منظر معماری به مثابه یک روایت فضایی و اجتماعی که در شکل‌گیری معنای فرهنگی بناها و روابط بین اجزای آن نقش اساسی دارد، مورد تایید قرار می‌گیرد [Psarra, 2009]. یافته‌ها در خصوص نقش نور و رنگ در مسجد نصیرالملک، به عنوان تجلی نظم کیهانی و الوهیت، با تحلیل تخصصی رمز رنگ در معماری قاجاری [Avaznejad & Sheibani, 2021] و همچنین پژوهش‌های نمادشناسی رنگ در هنر ایرانی که بر ارتباط رنگ‌ها با باورهای دینی و روح انسان تاکید دارند [Danesh & Khazaei, 2020]، نشان می‌دهد که این عناصر، فراتر از زیبایی‌شناسی، کارکردی معنایی و معنوی دارند. علاوه براین مطالعه بر سبک‌شناسی این دوره نشان می‌دهد که معماری قاجاری، یک دوره تحول و انتقال در مبانی نظری معماری معاصر ایران بود [Ghobadian, 2021]. همچنین، در بناهایی مانند باغ عفیف آباد، استفاده از موتیف‌های تخت جمشید در تزیینات، موید یافته‌هایی بوده است ،که این پدیده را تلاشی آگاهانه برای احیای هویت ملی در عصر مواجهه با غرب می‌دانست [Grigor, 2016]. این بازنمایی هویت ملّی در محیط فضایی، نقش مهمی در ایجاد دلبستگی فرهنگی برای گردشگر ایفا می‌کند، که خود عامل تقویت‌کننده رفتار مسئولانه محیط زیستی آنان در محوطه‌های میراث فرهنگی است [Chen & Cheng, 2022]. این تحلیل‌های تفسیری در معماری، با رویکردهای نقد معماری که بر مبنای نظرات اندیشمندان آلمانی ارایه شده است و نیز با مفاهیم ماندگاری الگوهای معماری که آسایش و آرامش روانی انسان را هدف قرار می‌دهد و بر همبستگی الگوها با شاخص‌های انسانی تاکید دارد [Najjarnejad Mashhadi *et al.*, 2020]، همسویی ماهوی داشت.

از منظر کارکردگرایی *مالینوفسکی*، یافته‌های مربوط به تفکیک فضاهای اندرونی و بیرونی (مانند خانه زینت‌الملک و نارنجستان قوام) با دیدگاه وی که بر پاسخ‌گویی نهادهای فرهنگی به نیازهای اجتماعی تاکید دارد، همخوانی داشت [Malinowski, 1944]. این تفکیک فضایی، کارکرد حفظ حریم، تنظیم روابط اجتماعی و بازنمایی منزلت طبقاتی را بر عهده دارد. این تزیینات شامل کاشی‌کاری (به عنوان بازتابی از ساختار اجتماعی و منزلت طبقاتی) [Kiyanmehr & Karimipur Davani Nezhad, 2023] و آینه‌کاری (به عنوان عنصر بصری مهم در شکوه و نمادگرای فضاهای قاجاری) [Zarei & Shirvani Dashtak, 2022] بود. علاوه بر این، ابنیه تاریخی قاجاری به عنوان عناصر اصلی، نقش مهمی در شکل‌دهی و حفظ هویت شهری داشته‌اند، زیرا تغییرات هویت شهری در بافت‌های تاریخی، بر منظر کالبدی و حس تعلق شهروندان تاثیر مستقیم دارد[Kutsal, 2013]. مشاهدات و تحلیل متون تخصصی نشان داد که کارکرد تفکیک فضایی (اندرونی/بیرونی) در معماری سنتی (مانند خانه زینت‌الملک)، مبتنی بر رعایت حریم خصوصی بوده و با فرهنگ و اعتقادات آن دوره کاملاً انطباق داشته

است [Momeni & Naseri, 2016]، بنابراین، در درک کارکرد اندرونی/بیرونی موثر است. در واقع، معماری در دوره قاجار، ابزاری برای حفظ ساختار اجتماعی و ارزش‌های سنتی بود. این کارکردها، به نوبه خود، محتوایی اصیل برای تجربه گردشگری فرهنگی فراهم می‌کنند. تبدیل این ابنیه به موزه‌ها، کارکرد جدیدی برای حفظ میراث و توسعه فرهنگی برای جامعه امروزی ایجاد کرده که با تاکید بر مدل ادراک چند لایه از محیط (چنان که در مطالعات باغ ایرانی بررسی شده است)، در درک ویژگی‌های ماندگار و جذاب این فضاها توسط بازدیدکننده همسو است [Ramyar, 2020]. لازم به ذکر است که استفاده از روش‌های مردم‌نگارانه و تفسیری در این پژوهش، برای مستندسازی کارکردها، به اعتبارسنجی نقش اجتماعی این بناها کمک کرد.

یافته‌های پژوهش قویاً تایید کردند که معماری قاجاری شیراز به دلیل غنای فرهنگی و قابلیت تفسیری، نقشی محوری در توسعه گردشگری فرهنگی ایفا می‌کرد. این نتیجه با پژوهش‌های *کریمی* و همکاران [Karimi *et al.*, 2022]که معتقدند عناصر کالبدی و بصری معماری قاجاری، در صورت تبلیغات رسانه‌ای نوین، به مهم‌ترین مولفه‌های جذب و توسعه گردشگری تبدیل می‌شوند همخوانی دارد.

علاوه بر این، چنان که *شیرازی* و *موسوی‌لار* [Shirazi & Mousavilar, 2017] نیز بر بازنمایی لایه‌های هویتی ایرانی اسلامی و باستان در هنر قاجار تاکید داشته‌اند، درک لایه‌های هویتی نهفته در این فضاها باعث ایجاد "تجربه زیسته" عمیق برای بازدیدکنندگان می‌شود. در این راستا، ارزیابی باغ‌های تاریخی شیراز (مانند باغ ارم و باغ عفیف آباد) نشان می‌دهد که وضعیت گردشگری آنها باید با هدف بهبود حضورپذیری و رضایت شهروندان و ارتقای گردشگری مورد توجه قرار گیرد [Goodarzi & Shirazbakht, 2020]. همچنین، ارزیابی عملکرد بوتیک هتل‌ها نقش مهمی در ارتقای سطح کیفی و عملکرد صنعت گردشگری دارد و پتانسیل توسعه بیشتر این صنعت را فراهم می‌کند [Shafiei & Fakhr, 2019]. این هم‌جهتی بین معماری و گردشگری طبیعی و فرهنگی، پتانسیل توسعه بیشتر را دارد. در نهایت، تمرکز بر جنبه‌های فرهنگی این معماری، از طریق اجرای صحیح بازاریابی فرهنگی که نیازمند بهره‌گیری از توانمندی‌های کشور است [Aghajan *et al.*, 2014]، به ارتقای گردشگری پایدار کمک می‌کند. لازم به ذکر است که توسعه پایدار گردشگری فرهنگی، نیازمند مشارکت فعال و آگاهانه جامعه محلی در حفاظت و بهره‌برداری از این میراث است.

در نهایت، دسترسی به برخی از فضاهای معماری تاریخی که در مالکیت خصوصی بودند یا تحت فرآیند مرمت قرار داشتند، عمق مشاهدات مردم‌نگارانه را تا حدی محدود کرد.

ماهیت کیفی و تفسیری پژوهش، اگرچه در عمق‌بخشی به یافته‌ها موثر بود، اما قابلیت تعمیم‌دهی نتایج به سایر سبک‌های معماری و مناطق جغرافیایی ایران را با احتیاط مواجه می‌سازد.

همچنین، می‌توان پیشنهاد داد که انجام پژوهش‌های آتی با رویکرد کیفی-مقایسه‌ای برای سنجش تاثیر معماری قاجاری بر تجربه گردشگران در مقایسه با معماری دوره‌های زندیه یا صفویه در شهر شیراز صورت گیرد. توصیه می‌شود نهادهای گردشگری (مانند میراث فرهنگی)، از یافته‌های مردم‌شناختی در تولید محتوای راهنماهای گردشگری استفاده کنند تا تفسیرهای عمیق فرهنگی و اجتماعی معماری را به جای توصیفات صرفاً تاریخی-فنّی، به گردشگران ارایه دهند. علاوه بر این، سرمایه‌گذاری بیشتر بر روی تبدیل خانه‌های قاجاری در محلات تاریخی شیراز به اقامتگاه‌های بوم‌گردی با حفظ اصالت فرهنگی، مطابق با توصیه‌های جهانی برای توسعه گردشگری معماری مناسب تر بود.

نتیجه‌گیری

میراث معماری قاجاری در شهر شیراز، فراتر از ابعاد کالبدی و فنّی، به عنوان یک «نهاد فرهنگی و اجتماعی» پویا عمل می‌کند. این معماری از یک سو در قالب یک «متن فرهنگی»، حامل معانی عمیق نمادین، الوهیت (از طریق نور و رنگ) و روایت‌گری تاریخی است که هویت ملی احیا شده ایران را به گردشگران منتقل می‌کند و از سوی دیگر، معماری این دوره به مثابه یک «نهاد کارکردی»، تنظیم‌کننده روابط اجتماعی، حریم خصوصی (تفکیک اندرونی و بیرونی) و پاسخگوی نیازهای اقلیمی و امنیتی دوران خود است.

تشکر و قدردانی: نویسندگان مقاله از همکاری صمیمانه کارشناسان محترم میراث فرهنگی، معماران متخصص در مرمت بناهای تاریخی و راهنمایان گردشگری فرهنگی در مجموعه‌های مورد مطالعه (نارنجستان قوام، مسجد نصیرالملک، باغ ارم، خانه زینت‌الملک و باغ عفیف آباد) سپاسگزاری می‌نمایند که با ارایه دیدگاه‌ها و تجارب ارزشمند خود، به غنای این پژوهش کمک شایانی کردند. همچنین از حمایت علمی گروه مردم‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز در طول مراحل اجرای این تحقیق، قدردانی می‌شود.

تاییدیه اخلاقی: این پژوهش براساس اصول اخلاقی پژوهش‌های انسانی انجام شد. کلیه مشارکت‌کنندگان در پژوهش (خبرگان و متخصصان) پیش از انجام مصاحبه‌ها، از اهداف و مراحل مطالعه کاملاً مطلع شدند و رضایت آگاهانه و کتبی خود را برای شرکت در تحقیق اعلام کردند. همچنین، محرمانگی اطلاعات و هویت شخصی مشارکت‌کنندگان به طور کامل حفظ شده است.

تعارض منافع: موردی برای گزارش وجود ندارد.

سهم نویسندگان: رویا باقری (نویسنده اول)، نگارنده مقدمه/روش‌شناس/پژوهشگر اصلی/تحلیلگر آماری/نگارنده بحث (۴۰٪)؛ وحید رشیدوش (نویسنده دوم)، نگارنده مقدمه/روش‌شناس/پژوهشگر اصلی/تحلیلگر آماری/نگارنده بحث (۲۰٪)؛ یعقوب شربتیان (نویسنده سوم)، نگارنده مقدمه/روش‌شناس/پژوهشگر اصلی/تحلیلگر آماری/نگارنده بحث (۲۰٪)؛ حبیب الله کریمیان (نویسنده چهارم)، نگارنده مقدمه/روش‌شناس/پژوهشگر اصلی/تحلیلگر آماری/نگارنده بحث (۲۰٪)

منابع مالی: موردی برای گزارش وجود ندارد.

پیوست ۱. متن پیاده‌شده کامل نمونه مصاحبه عمیق در باغ عفیف آباد

سوالات مصاحبه

۱. باغ عفیف آباد چه سیر تحولی در دوره‌های صفویه، قاجار و پهلوی داشته است و آیا دچار تغییر کاربری در این بازه زمانی شده است؟

۲. المان‌های اصلی معماری قاجاری عمارت (مانند ستون‌های تخت جمشید و آپادانا) و تزیینات داخلی آن (مانند نقاشی‌های سقف و گچبری‌ها) چه تلفیقی از هویت باستانی ایران با سبک‌های اروپایی را نمایش می‌دهند؟

۳. این عمارت چگونه با استفاده از تدابیر معماری سنتی (مانند دریچه‌های ارسی، شیشه‌های دوجداره و حوض‌ها) توانسته است به نیازهای اقلیمی و کاربردی منطقه پاسخ دهد؟

۴. جدای از کارکرد نظامی، جنبه‌های هنری و تزیینی موزه (مانند سلاح‌های تشریفاتی، استفاده از سرب در ستون‌ها، یا داستان توپ‌های جنگی) چه معانی نمادین و روایت‌های تاریخی-سیاسی را برای بازدیدکنندگان منتقل می‌کنند؟

۵. مفهوم "تو در تو بودن اتاق‌ها" و نام‌گذاری فضاهایی مانند پنج‌دری چه نوع سازمان‌دهی فضایی را نشان می‌دهد و نقاشی‌های بداهه‌ی غیرتکراری سقف چه جایگاهی در هنر آن دوره دارند؟

باغ عفیف آباد (یا باغ گلشن) یکی از قدیمی‌ترین باغ‌های شیراز است که باغ آن در دوره صفویه ساخته شده و عمارت این باغ که یک عمارت سلطنتی است، موزه نظامی و موزه سلاح‌های قدیمی نیز هست که در عصر قاجاریه بنا شده است. قدمت باغ به دوره صفویه برمی‌گردد و عمارتش در دوره قاجار ساخته شده (ناصرالدین شاه قاجار)، و از آن به عنوان دارالحکومه و منزل استفاده می‌شده است. کف پوش این باغ که در اصطلاح معماری به آن جناقی می‌گویند طراحی شده است که این طرح را هم می‌توان حتی در بعضی از سقف‌های این عمارت دید. از سال ۱۳۷۰ این باغ تبدیل به موزه اسلحه می‌شود که سلاح‌های موجود در این باغ از دوره صفویه تا دوره پهلوی موجود است. که سه دوره صفویه، قاجار و پهلوی را دربر می‌گیرد. در دوره پهلوی هم هنگامی که از طرف فرح پهلوی به ارتش واگذار می‌شود به باشگاه افسران ارتش تبدیل می‌شود و در سال ۷۰ هم به موزه نظامی تبدیل می‌شود که دومین موزه سلاح ایران است. در میان سلاح‌های موجود شمشیر شاه عباس صفوی نظر بیننده را به خود جلب می‌کند که بر روی آن طلاکوبی‌های زیبایی مشاهده می‌شود. زره‌های موجود به دوره عثمانی برمی‌گردد که در آن زمان از آن استفاده می‌کردند و ایرانی‌ها از این زره‌ها کپی کردند که به چهارآیینه معروف شده است. چهار به این معناست که چهار طرف بدن را پوشش می‌دهد؛ دو پهلو، پشت و شکم و نام آیینه هم به این علت هست که روی سطحش صیغل خورده که در هنگام جنگ باعث انعکاس نور می‌شده که چشم طرف مقابل آسیب می‌دیده و این موضوعی است که ایرانی‌ها از عثمانی‌ها یاد گرفتند. نمونه کلاه‌خودها که اروپایی هست و از اروپا وارد ایران شده است که مربوط به دوره صفویه است. تیرهای موجود در این موزه که دارای که نوک پیکان تیزتری هستند برای شکار حیوانات استفاده می‌شده است و آنهایی که در جنگ برای کشتار انسان استفاده می‌شده نوک پیکان آن پهن‌تر است. زره‌ها و کلاه‌خودها بیشتر پر زرق و برق و حالت تشریفاتی دارند و جزو وسایلی نیستند که از آنها در میدان جنگ استفاده شده باشد و صرفاً برای رژه و تشریفاتی از این قبیل کاربرد داشتند.

دیزاین داخلی موزه که دارای مبلمان‌های فرانسوی و فرش‌های اصیل ایرانی است توجه بیننده را به خود جلب می‌کنند. معماری عمارت بسیار زیباست و بیرون آن تماماً نمای ایرانی دارد. سرستون‌های نمای بیرونی این عمارت همانند سرستون‌های کاخ تخت جمشید است و گچبری‌ها از دو دوره هخامنشی و ساسانی الهام گرفته است. در سقف تالار اصلی این عمارت تقریباً دو هزار و پانصد نقاشی غیرتکراری در طبقه بالا قرار دارد که بسیار خاص است که این سبک را در جای دیگری نمی‌توان یافت. طرح‌های گل و مرغ، طرح‌های اماکن اروپایی و آسیایی که هرکدام از این اماکن با هم تفاوت دارند. به عنوان مثال هم نوع گل متفاوت است و هم اینکه در تعداد گلبرگ‌ها و شاخه‌هایشان با هم متفاوت هستند که توسط استاد روشن و استاد نقاشیان که در دوره آخرین مرمت در زمان محمدرضا شاه پهلوی این شاهکار خلق شده است. در دوره جمهوری اسلامی مرمت‌های بسیار جزیی در این عمارت انجام شده است، مانند قسمت‌هایی که چوبی بودند مثل درها که در حدود ده یا پانزده سال قبل انجام شده و مرمت کف باغ که شامل دور موزه و راهروهای بین درختان می‌شود. که از سنگ و آجر برای مرمت این نواحی استفاده شده است. سلاح نادرشاه افشار، تفنگ‌های انگلیسی، افغانستانی هم در موزه وجود دارد. ایران در دوره قاجار به کشورهای اروپایی وابسته بوده است که شامل انگلیس و فرانسه و شاید تا حدودی عثمانی و حتی بلژیک می‌باشد. به عنوان مثال سلاح‌های آموزشی بلژیکی در باغ موزه عفیف آباد وجود دارد.

موضوع دیگری که در این باغ می‌توان به آن اشاره کرد وجود توپ جنگی است که در این موزه قرار دارد و دارای داستان بسیار زیبا ولی برای ایرانیان غم‌انگیز است. داستان از این قرار است که چهار عدد از توپ‌های جنگی را با چهار قسمت از مناطق ارزشمند کشور ایران طی عهدنامه ترکمانچای که بین کشور روسیه و کشور ایران بسته می‌شود، معاوضه می‌کنند. این توپ‌ها حتی کارآیی جنگی هم نداشتند و فقط دارای صدا بودند که اصطلاحاً به آن قمپز درکردن می‌گفتند.

موضوع جالب دیگری که در موزه عفیف آباد است چهار عدد ستون وجود دارد که به سبک ستون‌های تخت جمشید درست شده است. داخل این ستون‌ها را از سرب پر کرده‌اند. به نوعی می‌خواستند عمارت را ضدزلزله کنند. یک تفاوتی که بین این ستون‌ها با دوره هخامنشی وجود دارد این است که در دوره هخامنشی سرستون‌ها از چوب استفاده شده بوده و این ستون‌ها از سنگ کار شده است. دلیل به‌کاربردن سرب این است

سرب در حالت جامد منعطف است ولی با کوچک‌ترین آتش‌سوزی که اتفاق می‌افتد سریع این سرب آب می‌شود و این ستون‌ها استحکام خودشان را از دست می‌دهند. به همین دلیل هم تخت جمشید در آتش‌سوزی از بین می‌رود. چون اکثر ستون‌ها وابسته به همین سرب بوده‌اند و سر ستون‌ها چوبی بودند و در دیوارها پارچه کار کرده بودند و در صورت آتش‌سوزی این دما باعث می‌شده که سرب آب شود.

تمام فرش‌های به‌کاررفته در موزه ایرانی و مبل‌های به‌کاررفته مبل‌های فرانسوی است که در حقیقت دیزاین عمارت تلفیقی از دیزاین ایرانی و اروپایی است.

تفنگ برنو لوله کوتاه را بیشتر زنان عشایر ایرانی استفاده می‌کردند. که در دوره قاجار بیشتر استفاده می‌شده است و اینکه حمل این اسلحه بسیار راحت بوده چون در سایز کوچک طراحی شده است. معمولاً در هنگام سوارکاری این اسلحه‌های لوله کوتاه کاربردی‌تر است و راحت‌تر می‌توانند با آن تیراندازی کنند تا لوله بلند.

موردی که برای بازدیدکننده‌های ایرانی خیلی جالب است که برای خانوم‌ها هم جالب است سلاح‌هایی هستند به نام شاه‌کش و یا شوهرکش. برخلاف اسم آن استفاده آن برای دفاع از خود بوده چون این افراد اشخاص معروفی بودند به واسطه همسرشان، شوهرانشان این اسلحه را برای همسرانشان خریداری می‌کردند در صورت نیاز اگر با خطر مواجه شدند قادر باشند که از خودشان دفاع کنند.

این عمارت (عمارت عفیف آباد)، به سبک خانه‌های قدیمی اتاق‌های آن تو در تو بوده است. که به اتاق‌های پنج‌دری، هفت‌دری و نه‌دری شناخته می‌شوند. در این عمارت اتاق پنج‌دری وجود دارد و سه‌دری و هفت‌دری هم وجود دارد. معمولاً هم درها با هم متفاوت هستند. این نبوده که حتما پنج در داشته باشد به عنوان مثال پنج در آن چون به ایوان باز می‌شده به آن می‌گفتند پنج‌دری. یا مثلاً سه در آن به راهرو باز می‌شده و به آن می‌گفتند سه‌دری. اتاق نشیمنی که در این عمارت وجود دارد به آن پنج‌دری می‌گویند ولی دارای یازده در است و دلیل اینکه به این اتاق پنج‌دری می‌گویند این است که پنج تا در اصلیش که یک سمت قرار دارد رو به نما باز می‌شود یعنی دقیقاً رو به ایوان عمارت. به همین دلیل به آن می‌گویند پنج‌دری.

ستون‌های رو به نما و باغ این عمارت به سبک ستون‌های تخت جمشید است. سه تا از ستون‌ها شبیه به هم هست و چهارتا از ستون‌های دیگر که شبیه به هم هست شبیه به ستون‌های کاخ آپادانا است. در داخل عمارت دو تا اتاق هست که اتاق بازی شماره یک و اتاق بازی شماره دو هستند. اتاق بازی شماره یک تم رنگش تقریباً صورتی و گلبهی است. دلیل اینکه دو عدد اتاق بازی وجود دارد این است که در اتاق شماره یک دست اول را در آن بازی می‌کردند و تم رنگش تقریباً شاد هست و هیجان را در حین بازی بالا می‌برده و احتمال خطا بیشتر می‌شده است. اتاق دوم تم رنگش آبی آرامش‌بخش است و می‌توانستند در آن تمرکز بیشتری داشته باشند و اینکه پیروز بشوند. به نوعی از روان‌شناسی رنگ استفاده کردند. تعداد درها در این عمارت متفاوت است. این عمارت به مدت پنجاه سال مخروبه بوده و از طریق آخرین وارث قاجاری به فرح پهلوی هدیه داده می‌شود و فرح دیبا این عمارت را بازسازی و مرمت می‌کند. در زمان قاجار سالن وسط تبدیل به انبار انارهای باغ شده بوده ولی در دوره پهلوی بازسازی می‌شود و طرح‌های جدیدی به آن اضافه می‌شود. شیشه‌های این عمارت دوجداره هست و دارای دریچه‌ای در پایین شیشه‌ها است که به آن بالارونده یا اورسی می‌گویند. به صورت کشویی بین شیشه‌ها بالا می‌رود و فیکس می‌شود. در این عمارت از شیشه‌های رنگی استفاده کردند و یک کاری که شیشه‌های رنگی می‌کند، از ورود حشرات به عمارت جلوگیری می‌کند. اکثر عمارت‌های شیراز دارای شیشه‌های رنگی است. به این معنی که علاوه بر زیبایی حالت کاربردی هم داشته. به عنوان مثال در شش ماهه دوم سال به دلیل اینکه گویا این طرح‌ها را از فرانسه آوردند چرخش زاویه خورشید و تغییر زاویه تابش آن رنگ‌های این شیشه‌های رنگی به داخل عمارت می‌افتد و به نوعی بازتاب دارد به داخل عمارت. چیزی که جالب هست این هست که این عمارت در کنار سادگی دارای شکوه و تجمل هم هست. تنها مبلمان ایرانی داخل عمارت هم مبلمان عدالت است که دلیل این نام برای این است که ساخت کارخانه عدالت بوده است. و فرش‌های کف عمارت تماماً ایرانی است که متعلق به تبریز، کاشان، اصفهان و یک عدد فرش که مربوط به ایل بختیاری می‌شود. فرش‌ها تماماً دست‌بافت بوده و سفارشی برای این اتاق‌ها بود. و اینکه شاهکار این عمارت اینجاست که سقف چوبی است و بالای آن شیروانی قرار دارد و یک سقف کاذب است. که دارای ۱۳۰۰ نقاشی غیرتکراری است. به عنوان مثال شاخه‌های گل آبی آن دو به دو با هم فرق می‌کند. طرح اماکنی که موجود است دو به دو با هم فرق می‌کند. مناظر غیرواقعی اروپایی را نشان می‌دهد. اینکه چرا این تعداد الگوی یکسان با هم تفاوت دارد و هرکدام منحصربه‌فرد است به این دلیل است که اینها را به صورت بداهه کشیدند. یعنی استاد روشن و استاد نقاشیان هنگامی که این نقاشی را کشیدند و سقف را بازسازی کردند. این الگوها را به ذهنشان سپردند و به این شکل آمدند بداهه نقاشی کردند.

چیزی که عنوان امضای باغ عفیف آباد شناخته می‌شود این است که در سالن پایین و بالا، سقف عمارت و جلوی درب اصلی موزه، فضای باغ تا درب اصلی باغ هم باز همین طرح‌های هشت ضلعی را کار کردند. دور تا دور موزه و عمارت سنگ مرمر کار کردند. که پشت آنها شوفاژ کار شده است. در دوره پهلوی طراحی‌های عمارت که متعلق به دوره قاجار بود را تغییری ندادند و به همان شکل باقی ماند. به عنوان مثال شیشه‌های دوجداره و دریچه‌های ارسی آن را تعویض نکردند و آن را حفظ نمودند. فقط یک حوض به آن اضافه کردند آن هم به این دلیل که یک حوض داشته و یک حوض دیگر هم به آن اضافه کردند چون آن نمای اصلی و این به سمت درب اصلی است. که از هر طرفی باد وزید باعث خنکی عمارت شود. در این باغ سیستم سرمایشی وجود ندارد. شومینه‌هایی که در این باغ هست به جا مانده از دوره قاجار است که بعد

از آن در دوره پهلوی با سنگ و سنگ مرمر مجدد به آن طرحی دادند. کاربرد این طاقچه‌های موجود این بوده که قفسه کتاب بوده است و پله‌هایی هم موجود است که متحرک هستند و از آنها برای برداشتن کتاب استفاده می‌کردند.

نمای اصلی عمارت بیشتر ایرانی کار شده، گچبری، نقاشی اصیل ایرانی است و گچبری داخل عمارت بیشتر به سبک فرانسوی است. معماری این عمارت به گونه‌ای است که علاوه بر داشتن اصالت ایرانی از گچبری‌های اروپایی هم استفاده شود. سرستون‌هایی که شبیه به سرستون‌های تخت جمشید هست و گچبری‌هایی که تداعی‌کننده معماری دوره هخامنشی و ساسانی است. به عنوان مثال در نمای باغ گچبری‌ای وجود دارد که از دوره شاهپور ساسانی الهام گرفته شده است. که در نقش رستم هم وجود دارد و بیشتر تزیینات این باغ از سنگ و برنز است که شامل دستگیره درها، شمعدانی‌ها و لوسترها است.

منابع

- Aghajan V, Abedi H, Behboodi O (2014). Investigating the role of cultural marketing in the development of the tourism industry. Tourism Space Geography. 3(10):39-51. [Persian]
- Amirzadeh Dana E, Armaghan M (2023). Representation of urban space and architecture in Qajar women's memoirs. Women's Studies. 14(45):1-27. [Persian]
- Avaznejad F, Sheibani H (2021). Study of color in the architecture of Nasir Al-Molk Mosque in Shiraz. Journal of Studies in Color World. 11(1):23-34. [Persian]
- Cheng Z, Chen X (2022). The effect of tourism experience on tourists' environmentally responsible behavior at cultural heritage sites: The mediating role of cultural attachment. Sustainability. 14(1):565.
- Cooper C, Fletcher J, Gilbert D, Wanhill S (2001). Tourism: Principles and practices. Ghamkhar A, translator. Tehran: Faramad Publication. [Persian]
- Danesh K, Khazaei M (2020). The symbolism of green color in Iranian-Islamic culture and art. PAYKAREH. 9(19):18-29. [Presian]
- Etesam I, Mirmiran H (2009). Contemporary Iranian architecture: 75 years of experience in public buildings (2 Volumes). Tehran: PAYAM-E SIMA Publishing and Planning Company. [Presian]
- Geertz C (2014). The interpretation of cultures: Selected essays. New York: Basic Books.
- Ghobadian V (2021). Iranian contemporary architecture: Stylistics and theoretical foundations. Tehran: FEKR-E NO Publication. [Presian]
- Goodarzi R, ShirazbakhtF (2020). Evaluation and comparison of the Tourism status of Eram, Jahan Nama, and Afif Abad gardens in Shiraz with an approach to improving citizen participation. Journal of Architecture. 3(16):51-59. [Presian]
- Grigor T (2016). Persian architectural revivals in the British Raj and Qajar Iran. Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East. 36(3):384-397.
- Karimi M, Rahmani A, Ashari E (2022). The role of advertising through modern visual media in the development of tourism in the Qajari gardens of Shiraz. Journal of Tourism and Development. 11(1):225-241. [Presian]
- Kiyanmehr Q, Karimipur Davani Nezhad F (2024). An analysis of social factors influencing on the formation of tiling motifs in Shiraz Qajar Houses. Journal of Visual and Applied Arts. 17(43):43-61. [Presian]
- Kutsal B (2013). The effects of the changing of urban identity on historic towns. Proceedings of the 1st International Conference on Architecture and Urban Design. Albania: Epoka University.
- Malinowski, B. (1944). A scientific theory of culture and other essays. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Momeni K, Naseri N (2016). Surveying the tools and methods of creating privacy in the Zinat-ol Mulk traditional house in shiraz (based on the Quran verses and Islamic hadiths). Journal of Researches in Islamic Architecture. 3(4):18-35. [Presian]
- Najjarnejad Mashhadi M, Afzalian K, Sheibani M, Seyedalhoseni SM (2020). Understanding the nature of maintenant patterns in Iranian native architecture (by adapting the concept of maintenance from Christopher Alexander's perspective on architectural patterns). Journal of Architectural Thought. 5(9):1-18. [Presian]
- PanjehBashi E, Doulab F (2018). Study of the features and structure of the embellishments of facades in tiled buildings in Shiraz. NEGAREH. 13(48):104-125. [Presian]
- Peirano MGS (1998). When anthropology is at home: The different contexts of a single discipline. Annual Review of Anthropology. 27:105-128.
- Pirnia MK, Memarian G (2023). Acquaintance with the Islamic architecture of Iran. 27th edition. Tehran: Goljam Publications. [Persian]
- Psarra S (2009). Architecture and narrative: The formation of space and cultural meaning. London: Routledge.
- Ramyar R (2020). Learning from tradition: The role of environment perception layers in space making-the case of the Persian Garden. Journal of Urban Management. 9(2):238-249.
- Rashidvash V, Yousef Nejad H (2021). Interpretation of culture from the viewpoint of Clifford Geertz with emphasis on symbolism school. Journal of Humanities Horizons. 5(50):101-120. [Persian]
- Riyazi MR (2023). Qajar tilework. Tehran: Yassavoli Publication. [Persian]
- Saraei MH, Shamshiri M (2013). Tourism situation study in the city of Shiraz towards sustainable development using the SWOT Technique. Journal of Geography and Environmental Planning. 24(1):69-88. [Persian]
- Seamon D (2000). Phenomenology, place, environment, and architecture: A review. Journal of Architectural Education. 54(1):195-207.
- Shafiei M, Fakhr M (2019). Performance evaluation of hotels affiliated to Shiraz municipality in order to promote tourism industry. Tourism Management Studies. 14(46):283-308. [Persian]
- Shirazi M, Mousavilar A (2017). Retrieval of identity layers in Qajar Era (case study: Ceramics). NEGAREH. 12(41):17-29. [Persian]
- Taslimi N (2010). Thought and aesthetics in ancient Iran and the Islamic World. Qom: Radnegar Publication. [Persian]
- Zarei H, Shirvani Dashtak S (2022). Characteristics of mirror work in the houses of Qajar period in Shiraz City (in terms of implementation techniques and type of decorations). Archaeological Research of Iran. 11(29):223-244. [Persian]